

ölüm

Hakk'a vuslat

Besmele-i Şerîf
"Bismillâhirrahmanirrahim"
Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Nefes Yayıncılık A.Ş. olarak Kerim Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfı ve TÜRKKAD Türk Kadınları Kültür Derneği adına hazırlamış olduğumuz DOST - İslâm'a Hizmet Ödülleri takdim gecesi hâtıra kitabının 19. sayısını kitaplığınızda yer almak üzere sizlere takdim etmekten büyük mutluluk duymaktayız.

Yayıncılık hayatına 2007 yılında başlayan Nefes Yayınevi tüm varlığı ve haklarıyla Kerim Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfına devredilmiş bir Vakıf iktisadi teşebbüsüdür.

Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın tümünün veya içeriğinin herhangi bir bölümünün yayıncının yazılı izni olmadan, fotokopi dahil, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır.

© Kerim Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfı

Kitapta müze envanterlerine kayıtlı görsellerin yayın izni sadece bu kitap için Kerim Vakfı adına alınmış olup ilgili kurumlardan izin alınmadan hiçbir şekilde kopyalanamaz ve kullanılamaz.

"Hüve'l-Hayyü'l-Kayyûm"
Allah kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur.

پسند که آید پرس گوهرت
کز شاد و دانا با کبریت
بر از آن خسته سر ز جای
پسند که آید پرس گوهرت
پسند که آید پرس گوهرت
پسند که آید پرس گوهرت

چو بر گوهر روی گشت و در عهد
بدر عهد و نشان نماند کبریت
بزمین پارسای و مغز ای جان
که در روزی که گوهرت گشت
پسین و او پارسای بر و شمشیر
که هر من این اما از روزگار

Kur'an'da Eskatoloji

Mohammed RUSTOM

Çeviri: Işıl Ozan

Açılış

Toshihiko Izutsu, çığır açan *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar* adlı eserinde, Kur'an'ın eskatolojik öğretilerini, onun etik ve dinî dünya görüşünün temel esası olarak tanımlar. Izutsu, Kur'an'ın bakış açısıyla şöyle açıklar: "Mevcut dünyanın ahlâkî yapısı, kendi kendine yeten bir sistemin aksine; en derin şekilde, şimdiki dünyanın (*al-dunyâ*) mukadder olduğu nihâî (eskatolojik) son tarafından belirlenir."¹ Izutsu ayrıca, Kur'an'ın ilk dinleyicilerinin, yani putperest Arapların, pek çok yönden Kur'an'inkine zıt olmayan ahlâkî bir dünya görüşüne sahip olduklarından da

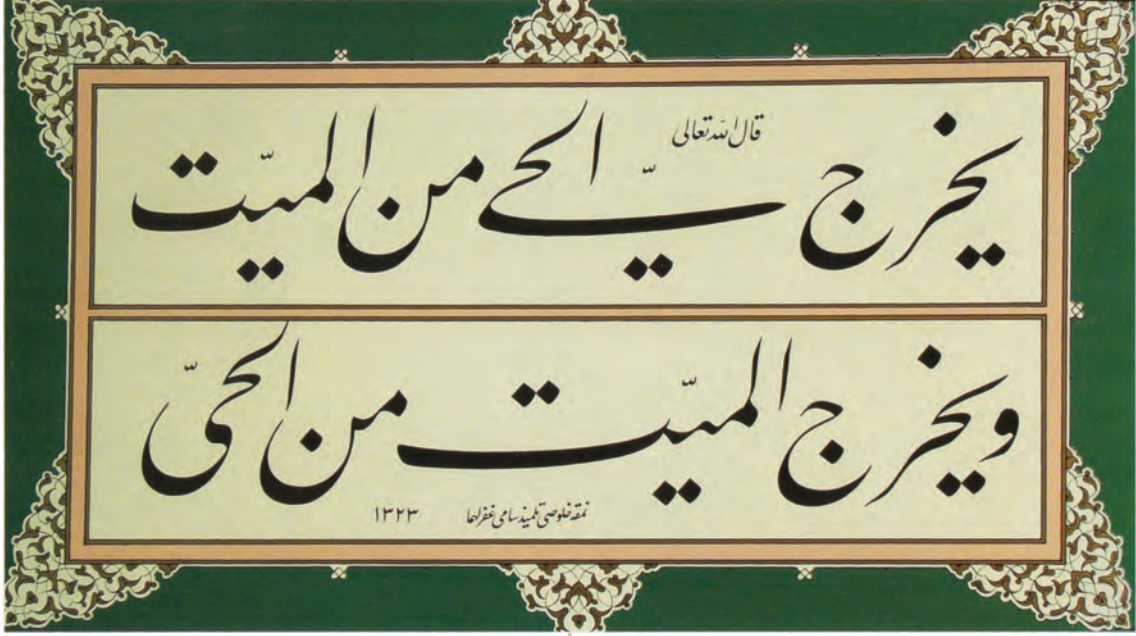
bahseder.² İslâm öncesi Araplar ve Kur'an bazı ortak etik değerleri paylaşırken, ölüm ve buna bağlı olarak yaşamın anlamı söz konusu olduğunda genelde birbirleriyle çelişiyorlardı. İslâm öncesi Arabistan'ın genel dünya görüşünün aksine, Kur'an tüm ahlâkî kategorileri ölüm ve ahiret açısından ele alır. Sonuç olarak, Kur'an'ın etik perspektifi, gerçekliğini bazılarının bu hayatta inkâr edebileceği, ancak herkesin ölümden sonra karşılaşacağı aşkın bir kaynağa kökten bağlıdır.

İslâm öncesi şiirde zamanın (*dehr*), kaderin (*maniyya*) ve ölümün kaçınılmaz doğasına bol miktarda atıfta bulunduğu düşünüldüğünde, ölümün kaçınılmazlığı, ilk dinleyicileri üzerinde son derece etkili kilit bir Kur'an kavramı olmuştur. Daha yaygın olarak "Aşâ Neşel" olarak bilinen Câhilî şair Aşâ Benî Neşel Esved b. Ya'fur'un şu mısralarına bakalım:³

1 Unutulmamalıdır ki, bu makaleye ek olarak, son birkaç yıl içinde Kur'an'da eskatolojiyle ilgili birkaç başka mükemmel araştırma ortaya çıktı. Bkz. özellikle, Sebastian Günther, "Eschatology and the Qur'an," in *The Oxford Handbook of Qur'anic Studies*, eds. M.A.S. Abdel Haleem ve Mustafa Shah (Oxford: Oxford University Press, 2020), bölüm 30; Christian Lange, *Paradise and Hell in Islamic Traditions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 37–70; Hamza Yusuf, "Death, Dying, and the Afterlife in the Quran," in *The Study Quran: A New Translation and Commentary*, eds. Seyyed Hossein Nasr, Caner Dagli, Maria Dakake, Joseph Lumbard, ve Mohammed Rustom (New York: HarperOne, 2015), 1819–1855. Daha eski çalışmalar arasında; Fazlur Rahman, *Major Themes of the Qur'an* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1989), 106–120.

2 Izutsu'daki etkileyici analizi için bkz, *Ethico-Religious Concepts in the Qur'an*, 74–104.

3 Neşel kabilesinden âmâ şair." Bknz. Alan Jones' muazzam iki ciltlik eseri, *Early Arabic Poetry* (Reading, UK: Ithaca Press, 1992–1996), 2:138. Kur'an ile İslâm öncesi Arap şiiri arasındaki semiyotik uyum hakkında geniş kapsamlı bir tartışma için (el Neşel'in bir şiirine özel göndermeyle), bkz. Ghassan El Masri, "The Qur'an and the Character of Pre-Islamic Poetry: The *Dâliyya* of al-Aswad b. Ya'fur al-Nashalî (d. 600 CE)," in *The Qur'an and Adab: The Shaping of Literary*

Rum Suresi 34. Âyet
"Yuhricu'l-hayye mine'l-meyyiti ve
yuhricu'l-meyyite min el-hayy"
"Allah ölüden diri, diriden ölü çıkarır."

Bilirim, daha sen bana haber vermeden,
Benim yolum, tabutu üzerinde bir
adamın yoludur.
Hem Kader hem de Ölüm üzerimde
yükseilir,
Dikkatle beni izlerler,
Tüm servetimi teklif etme sözünden
hiç hoşlanmam
Hele ruhum olmadan.⁴

Traditions in Classical Islam, ed. Nuha Alshaar
(Oxford: Oxford University Press in associati-
on with The Institute of Ismaili Studies, 2017),
93–135. Bknz. Jaakko Hämeen-Anttila, "Paradise
and Nature in the Quran and Pre-Islamic Poetry,"
*Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of
the Hereafter in Islam*, eds. Sebastian Günther
and Todd Lawson, ve Christian Mauder (Leiden:
Brill, 2017), 1:136–161.

4 Bu satırları aktarıırken, Jones'daki çeviri ve yo-

Kur'an, muhtelif muhataplarına daima var
olan ölüm gerçeğini hatırlatmaya çalışır.
Bunu yaparken, ölümü, "tatma" duyusuyla
ilişkilendirir, böylece ölüm deneyiminin
doğrudan ve elle tutulur doğasından bir
şeyler aktarır: *Her ruh ölümü tadacaktır. Sonra
Bize döndürüleceksiniz.* (Ankebut, 57).⁵ Her in-
san ölümü tadacağına göre, ondan kaçmaya
çalışmanın bir anlamı yoktur, çünkü nerede
olursanız olun, son sözü O söyleyecektir:
*Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş
kaleler içinde bulursanız bile ölüm size ulaş-
acaktır* (En'am, 78); *"De ki: "Sizin kendisinden
kaçtığınız ölüm, muhakkak sizi bulacaktır. Sonra
görünmeyeni ve görüneni bilene döndürüleceksi-
niz. O size (bütün) yaptıklarınızı haber verecek-
tir"* (Cum'a, 8).

rumdan çok yardım aldım., *Early Arabic Poetry*,
2:140–142.

5 Bkz. Kur'an 3:185 and 21:35. Kur'an'dan çeviriler,
ara sıra değişikliklerle birlikte Nasr ve arkadaş-
larından alınmıştır. (editörler), *Study Kuran*. Çev.
Elmalılı Hamdi Yazır Meali

Yukarıda belirtilen Kur'an ayetlerinden ikisinde de ölümden bir tür dönüş ya da Tanrı'ya döndürülme olarak bahsedildiğine dikkat edilmelidir. Genel olarak İslâm düşüncesinde, İngilizce "eschatology" kavramı kelimenin tam anlamıyla, bir "dönüş yeri" anlamına gelen Arapça ma'ād yeri terimine karşılık gelir. Bu özel kelime Kuran'da bir kez geçmektedir: *Kur'ân'ı sana farz kılan Allah, elbette seni (yine) dönülecek yere döndürecektir.* (Kasas, 85). Büyük İslâm filozofu İbn Sînâ (ö. 428/1037), ma'ad'ın bir "dönüş yeri" olduğunu, bunun, bir kimsenin önce bulunduğu, sonra ayrıldığı, ancak daha sonra geri döndüğü bir yer anlamında kullanılması mantığıyla açıklar. Dolayısıyla Dönüş, insanın kısa bir süre ayrıldıktan sonra geri döneceği yer olması sebebiyle ahiret hayatını ifade eder.⁶

Kur'an'ın Tanrı'ya dönüş kavramı normalde fiil biçimde görünür (r.j. ' ve 'w.d kökleri en belirgin olanlardır). Allah'a "dönüş" kavramına kişinin Allah'tan geldiğine ilişkin öğretinin eşlik ettiği de birkaç ayet vardır: "İlkin sizi yarattığı gibi yine O'na döneceksiniz." (Araf, 29); "Biz Allah'a aidiz ve sonunda O'na döneceğiz" (Bakara, 156); "Hem yaratmayı ilkin yapan O'dur. Sonra onu çevirip yeniden yapacak olan da O'dur ki, bu O'na çok kolaydır" (Rûm, 27). Dönüşten bahseden diğer ayetler, onu kişinin çıkış noktasıyla eşleştirmez, daha çok Dönüş gerçeğinden genel olarak bahseder.⁷ Yine başka bir ayet, Dönüşü doğrudan kişinin Allah ile hesabına bağlamaktadır: *Şüphesiz onların dönüşü ancak*

bizedir. Sonra onların sorguya çekilmesi de sadece bize aittir. (Ğâşiye, 25-26).

İslâm öncesi Arapların, kendilerine Kur'an tarafından sunulan, yeni radikal bir doktrin olan ahirete inanmadıkları sık sık ifade edilir. Ancak, hem metin hem de malzeme anlamında yeterli miktarda kanıt bu anlayışı hatırı sayılır düzeyde sorunsallaştırır. Örneğin, Güney Arabistan'daki birtakım arkeolojik kanıtlar, eski Araplar arasında bir tür ölümden sonra yaşam inancına işaret etmektedir.⁸ Ayrıca, her ne kadar belli belirsiz de olsa, ölümden sonraki varoluş hallerine olan bir inancı ima eden eski Arap cenaze haklarını da biliyoruz.⁹ İslâm öncesi şairlere gelince, onların bazı mısraları da ölümden sonraki hayata inandıklarını göstermektedir.¹⁰ Örneğin ozan 'Abîd ibn al-Abras, şu satırlarda Kıyamet'e açık bir şekilde atıfta bulunur:

Eğer onları bırakırsan, bu senin lütfundur;
ve eğer onları öldürürsen, bunda bir sakınca yoktur:
Rab olan Sensin,
Onlar Kıyamete kadar senin kullarıdır.
Onlar senin kırbacın altında boyun eğler
Burun halkasının altında genç boz bir deve olarak.¹¹

6 İbn Sînâ, *Risâlat Adhawiyya fî amr al-ma'ād*, ed. Sulaymân Dunyâ (Kahire: Maṭba'at al-İ'timâd, 1949), 2.

7 Bknz., örn, Kur'an 2:148, 32:11, 36:83, 84:6, ve 96:8.

8 Carl Ernst, *How to Read the Qur'an: A New Guide, with Select Translations* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2011), 85–89.

9 Jane Smith ve Yvonne Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection* (Albany: SUNY Press, 1981), 147–155.

10 Hafiz Ghulam Mustafa, *Religious Trends in Pre-Islamic Poetry* (Bombay: Asia Publishing House, 1968), 69ff. Kaynağa ve bir sonraki notta belirtilen kaynağa dikkatimi çektiği için Rahmetli Th. Emil Homerin'e minnetarım.

11 Tercüme ufak değişikliklerle Charles Lyall' dan, *The Dîwāns of 'Abîd ibn al-Abras, of Asad, and*

Her ne olursa olsun, İslâm öncesi Arapların genel ahlâk anlayışı öteki dünyaya ait değildi ve çoğunlukla ölümden sonraki hayata inanmıyorlardı. Bu yanlış fikir, Kur'an'da birkaç kez alıntılanmış ve ardından çürütülmüştür. Örneğin; *Dediler ki: "Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölüyoruz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder"* (Câsiye, 24). Putperest Arapların ahireti reddetmelerinin atalarından kalma bir miras olduğunu ve öldükten sonra dirilme fikrine özellikle karşı çıktıklarını gösteren başka bir ayet şöyledir: *"Dediler ki: "Gerçekten biz, ölüp bir toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra mı tekrar diriltileceğiz? Andolsun, biz de bizden önce atalarımız da bununla tehdit edildik. Bu öncekilerin uydurduğu masallardan başka bir şey değildir"* (Müminun, 82–83).¹² Putperest Araplar için, hayat bu dünyadan ibaretti, nokta. Buna Kur'an şu şekilde karşılık verir, *Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi* (Ankebut, 64).¹³ Kur'an'ın ilk muhaliflerini ve potansiyel olarak diğer inkârcıları ahirete inandırmak için kullandığı bir başka strateji de, onların dikkatlerini zamanın sonuna ve kozmik düzenin kendisinin yok oluşuna çevirmesidir.

Kıyamet

İslâm öncesi Arapların bu dünyanın kalıcılığına ilişkin anlayışının aksine, ölümün bu tarafında her şeyin yok olacağına dair

Âmir ibn At-Ṭufayl, of 'Âmir ibn Şa'sa'ah (Leiden: Brill, 1913), 61. Theodore Nöldeke ile beraber, Charles Lyall bu referansı bir Müslüman eklemesi olarak görür. Ancak buna inanmak için iyi bir sebep yoktur. Büyük klasik Müslüman edebiyatçılarının çoğu bu referansların otantik olduğu kanaatindeydiler. Bkz., *Religious Trends in Pre-Islamic Poetry*, 69ff.

¹² Bkz. Kur'an 17:51 and 36:78–79.

¹³ Bkz. Kur'an 28:60.

Kur'an'daki güvence vardır. "Saat"(al-sā'a), olarak bilinen şeyle ilgili birkaç ayette ileri sürülen bu Kur'an öğretisi, teknik olarak sonun "başlangıcı" olarak adlandırılabilir. Şeyle veya daha genel bir ifadeyle "kıyamet günü" ile ilgilenir. Bunun nedeni, Saat'in, tüm insanların ölümden sonraki yaşamda yeniden dirilmelerini, yargılanmalarını ve nihai ikametlerini içeren daha uzun bir sürecin ilk aşamasına işaret etmesidir.

Kur'an eskatolojisinin bu ilk boyutu, nihayetinde tüm yaşamı ve hatta kozmik düzenin kendisini birdenbire durma noktasına getiren bir dizi feci küresel olay biçiminde gelir.¹⁴ Kıyametin insanlar üzerine *ansızın* gelecek olmasına rağmen (Enam, 31), onun alâmetleri (*ashrâf*) çoktan ortaya çıkmıştır (Muhammed, 18) ve bunlardan biri Hz. Muhammed'in gelişidir.¹⁵ Ancak Kıyamet Saati'nin kesin olarak ne zaman kopacağını ancak Allah bilir: *İnsanlar sana kıyametin vaktini soruyorlar. De ki: "Onun ilmi ancak Allah katındadır." Ne bilirsin, belki de kıyamet yakında gerçekleşir.*" (Ahzâb, 63)¹⁶

¹⁴ Kur'an'ın bazı ana kıyamet bölümlerinin hassas ve incelikli bir okuması, Michael Sells, *Approaching the Qur'an: The Early Revelations* (Ashland: White Cloud Press, 2006), 41ff'de bulunabilir. Kur'an'ı bir kıyamet metni olarak okumak için inandırıcı bir durum, Todd Lawson, *The Quran: Epic and Apocalypse*'de yapılmıştır. (London: Oneworld, 2017)

¹⁵ Peygamber'in gelişinin zamanın sonunun başlangıcı olduğuna dair genel Müslüman inancı, Peygamber'in hayatındaki birkaç ünlü hadis ve hadise tarafından bilgilendirilir. İlgili bazı tartışmalar için bkz. Muhammed Rustom'un Kur'an 15:85–86, Maria Dakake'nin Kur'an 16:77 ve 17:51, Joseph Lombard'ın Kur'an 53:57, Nasr'ın (eds.), *Study Quran*' da 54:1 hakkındaki yorumları. Bknz. Günther, "Eschatology and the Qur'an" and Yusuf, "Death, Dying, and the Afterlife in the Quran," 1829

¹⁶ Bkz. Kur'an 7:187.

Kıyamet geldiğinde, Başmelek İsrâfil'in üfle-diği "sûr"dan bir üfleme sesi duyulacak ve bu sûrun sesi kıyametin habercisi olacaktır.¹⁷

Kur'an'daki kıyamet ayetlerinin işlevlerinden biri, bu dünyevî hayatın fani doğasını vurgu-layan diğer Kur'an ayetlerini tamamlamaktır (örn. Kehf, 45-46). Diğer bir ifadeyle, Kur'an'ın tasavvur ettiği kıyamet, bir *oyun ve oyalanma*-dan ibaret olan dünya hayatının perdesinin ardından bakmaları şartıyla, kendi sakin-lerinin de faniliği deneyimleyebildikleri bir dünyanın mantıksal sonucudur (En'am, 32).¹⁸ Kıyametin başlangıcında, bu hayatın gelip ge-çiciliği, herkesin şahit olacağı somut bir gerçek haline gelecek ve üfürülen sur göklerdeki ve yerdeki her şeyi harekete geçirecektir. *Sûr'a bir defa üfürülünce, yeryüzü ve dağlar kaldırılıp birbi-rine bir çarptırılınca, işte o gün olacak olmuş (kıya-met kopmuş)tur. Gök de yarılmış ve artık o gün o da çökmeye yüz tutmuştur.* (Hâkka, 13-16)¹⁹

Kıyamet Saati geldiğinde insanlar büyük bir şok ve panik içinde olacaklar ve *her bir tarafa uçuşan küçük kelebekler gibi* oradan oraya koş-turacaklar (Kâri'a, 4). Kargaşa içinde kendi kurtuluşu için kaçan insanlar, en sevdikleri aile fertlerini bile terk edeceklerdir: *Kişinin kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçacağı gün kulakları sağır eder-cesine şiddetli ses geldiği vakit, işte o gün onlar-dan herkesin kendini meşgul edecek bir işi vardır.* (Abese, 34-37).²⁰ İnsanların yeryüzündeyken

17 İlginçtir ki, bu, Kur'an'da ilan edilen iki boru se-sinden ilkidir (ikincisi için bu makalenin sonraki bölümüne bakın), İncil'in yedi eskatolojik boruyu üfleyen yedi melekten bahsetmesi ilginçtir. Bkz. Revelation 8.6–13 ve 9.

18 Bkz. Kur'an 47:36. Cf. Kur'an 29:64 ve 57:20.

19 Bnz. Kur'an 39:68, 74:8–10, 81:1–3, ve 84:1–5.

20 Bkz. Kur'an 22:1–2. Bu makalenin Kuran bağ-lamındaki "kurtuluş"tan değil, "hüküm"den söz

keyfini çıkardıkları çeşitli güven durumları ellerinden alınacak ve kendileri birer sağ-lamlık ve güvenilirlik sembolü olan dağlar bile artık *atılmış renkli yünler gibi* olacak (Kâ-rî'a, 5) ve *dağlar parça parça dağılıp saçılmış toz olacak* (Vâkı'a, 6).²¹ Denizde, karada ve gökte meydana gelmekte olan felaketsel rağmen yeryüzü, insanın orada bulunduğu süre bo-yunca yaptıklarına bir nevi şahitlik yapacak-tır: *Yeryüzü kendine has bir sarsıntıya uğratıldığı, içindekileri dışarıya çıkarıp attığı ve insan, "Ona ne oluyor?" dediği zaman, İşte o gün, yer, kendi haberlerini anlatır* (Zilzâl, 1–4).²²

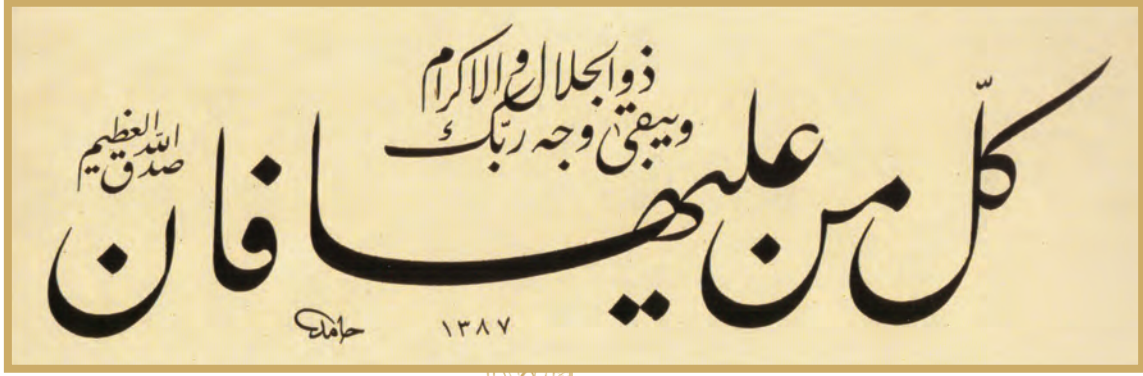
Kıyamet Saati'ni doğrusal olmayan çok sa-yıda "dakika" veya daha büyük kozmik bir olayın bileşenleri olan ve böylece sıralı za-man anlayışını aşan her bir anının yeniden sayımı olarak düşünmek belki daha iyidir. Ancak, dünya zamanın ve değişimin düze-nine iştirak ettiği için Kıyamet Saati zamanın kendisinin yok olacağı o "an"ı işaret etmektedir. Bu, Kur'an'da grafik olarak, tıpkı kağıt tomarlarının açıldıktan sonra dürülmesi gibi kozmik düzenin katlanması olarak tasvir edilir. İncil'le²³ bazı paralellikleri olan bu kat-lanma, uzay ve zamanın çift taraflı olan tüm deneyimlerini çözecek ve böylece her şeyi zamansız Başlangıç noktasına ve dolayısıyla nihai Dönüş yerlerine geri getirecektir: *Yazılı*

ettiğine dikkat edilmelidir. Bu noktanın lehinde-ki bir argüman için bkz. Rustom, "Notes on the Semantic Range of 'Deliverance' in the Quran," *Journal of the American Oriental Society* 138, no. 2 (2018): 361–367.

21 Bkz. Kur'an 20:105–107.

22 Peygamber'in (sav) kendi haberleri olarak söylen-nin, insanların yeryüzünde yaşadıkları her gün yaptıkları her şey için yeryüzünün aleyhlerine tanıklık etmesi olduğunu söylediği rivayet edi-lir. Bkz. Lombard'ın Kur'an 99:4 üzerine tefsiri (8eds.), *Study Quran*.

23 Bkz. Isaiah 34:4 ve Revelation 6:14.

▲
Rahman Suresi 26-27. Âyet
"Kullu men aleyhâ fân ve yebkâ vechu
rabbike zü'l-celâli ve'l-ikrâm"
Yeryüzündeki her şey fânîdir. Celâl ve
ikrâm sahibi rabbinin vechi bâkî kalır.

kağıt tomarlarının düürülmesi gibi göğü düreceğimiz günü düşün. Başlangıçta ilk yaratmayı nasıl yapttıysak, -üzerimize aldığımız bir vaad olarak onu yine yapacağız. Biz bunu muhakkak yapacağız (Enbiyâ, 104).²⁴

Diriliş

Bir insan kıyametten önce de sonra da ölse, bedensel ölümünden sonra ilk varoluş şekli kabirde olacaktır. Dünya ile ahiret arasında bir tür boşluk oluşturan kabirdeki bu zaman, İslâm geleneğinde *berzah* (engel veya kıstak) olarak anılır.²⁵ Bu terim Kur'an'da üç defa

24 Cf. Kur'an 39:67.

25 Bkz. William Chittick, *In Search of the Lost Heart: Explorations in Islamic Thought*, eds. Mohammed Rustom, Atif Khalil, and Kazuyo Murata (Albany: SUNY Press, 2012), 243ff.; Günther, "Eschatology and the Qur'an;" Lange, *Paradise and Hell in Islamic Traditions*, 122–128; Tommaso Tesei, "The *barzakh* and the Intermediate State of the Dead in the Quran," in *Locating Hell in Islamic Traditions*, ed. Christian Lange (Leiden:

geçmesine rağmen, sadece bir yerde dünya ile kabir hayatı arasında bir set olarak geçmektedir (Mü'minun,100). İnsan kabirde ne kadar kalırsa kalsın, kıyamet günü *berzah*ta olanlar kendilerini kabirde bir saat (Rûm, 55) veya kısa bir süre (İsra, 52) geçirmiş gibi hissedeceklerdir.

Başmelek İsrafil'in sûr'a ikinci üflemesi, Kıyamet Günü'nün (*yawm al-qiyāma*) başladığını işaret edecektir (Yâsîn, 51–52).²⁶ Kelimenin tam anlamıyla "Kalkış Günü" veya "Kıyam Günü" olarak tercüme edilen bu ibare, Kur'an'da yetmiş defa geçmektedir. Din Günü (*yawm al-dîn*) (Fatiha, 4) ve Ahiret Günü (*yawm al-ākhirā*) (Bakara, 8)²⁷ gibi Kur'an'da birçok başka adı da vardır.

Brill, 2016), 31–55. Cf. George Archer, *A Place Between Two Places: The Qur'anic Barzakh* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2017).

26 Bu, Pavlus'un Dirilişi anmak için bir boru çalmasından bahsettiği Mukaddes Kitap'la yine paralellik gösterir. Bkz. Corinthians 15:51–52. İkinci trompet sesiyle ilgili daha fazla ayrıntı Lombard'ın şu konudaki yorumlarında bulunabilir: Kur'an 39:68, 50:41, ve 78:18 Nasr ve diğerleri (eds.), *Study Quran*. Ayrıca bkz. Yusuf, "Death, Dying, and the Afterlife in the Quran," 1830–1831.

27 Bu isimlerin tam listesi ve Kur'an'daki geçişleri için bkz. Günther, "Eschatology and the Qur'an"

Kur'an'ın, insanların öldükten sonra diriltilmesinin tartışmasız mantığını gösteren ilk argümanı, bir kez daha, onların yeryüzündeki yaşam deneyimlerine başvurmasıdır. İnsanlar dünyevî yaşamlarında bitki ve hayvan âleminde çeşitli doğum, ölüm ve yenilenme döngülerine tanık olurlar. Bu konudaki tipik ayetlerin bazıları şöyledir: *Allah, rüzgarları gönderendir. Onlar da bulutları hareket ettirir. Biz de bulutları ölü bir toprağa sürer ve onunla ölümlünden sonra yer yüzünü diriltiriz. İşte ölümden sonra diriliş de böyledir* (Fâtır, 9); *Rabbim, yeryüzünü size beşik yapan, orada size yollar açan ve size gökten yağmur indirendir. Böylece onunla sizin için yerden türlü türlü bitkileri çift çift çıkardık. Yiyin, hayvanlarınızı yayın. Şüphesiz bunda akıl sahipleri için deliller vardır. (Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.* (Tâhâ, 53-55).²⁸ Bu çeşitli doğum, ölüm ve yeniden doğuş döngülerinin ardında yatan güç, insanı var eden güçle aynıdır. Dolayısıyla insanlar da aynı yaşam döngüsüne ve onu yöneten güce tâbidir.

Kur'an ayrıca, bir dirilişin kaçınılmazlığını şu ayetlerle de ima eder: *İnsan, "Öldüğümde gerçekten diri olarak (topraktan) çıkarılacak mıyım?" der. İnsan, daha önce hiçbir şey değil iken kendisini yarattığımızı düşünmez mi? (Meryem, 66-67)*²⁹; *O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu O'na göre (ilk yaratmadan) daha kolaydır. (Rûm, 27)*³⁰; *Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: "Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek? De ki: Onları ilk defa var eden diriltecektir. O her ya-*

and Yusuf, "Death, Dying, and the Afterlife in the Quran," 1834–1835.

28 Ayrıca bkz. Kur'an 30:40.

29 Bkz. inter alia, Kur'an 17:51 ve 75:1–6.

30 Bkz. Kur'an 75:36–40.

ratılmışı hakkıyla bilendir." (Yâsin, 78-79)³¹. Bir açıdan bakıldığında, bu tür ayetlerde vurgulanmak istenen, Allah'ın insanları daha önce yaratmış olduğu için, kıyamet anında yeniden yaratmasının çok daha kolay olacağıdır. Buna ek olarak, eğer Tanrı insanı yoktan var ettiyse, o zaman bu yaratılmış varlıkların bir dirilişini tasavvur etmekte hiçbir zorluk olmamalıdır çünkü, daha güçlü bir varsayım, insanlar için bir şeyin yoktan var olduğunu tasavvur etmek kemik, toz veya benzerleri gibi halihazırda var olan bir maddenin yeniden şekillendirilmesinden daha zordur.³²

Kıyamet gününün bir diğer adı da hesap günüdür (*yawm al-hisâb*) (Sâd, 16). Çünkü bu, insanın bir ömür boyunca biriktirdiği amellerin hesaba çekileceği bir "zaman"dır. Bunun içindir ki ayet, *Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve herkes, yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır* (Haşr,18). İnsan, Allah tarafından sorguya çekilirken (Hicr, 92-93)³³ ve yaptıkları O'nun tarafından haberdar edilirken (Kıyâmet, 13), kendisi de Hesap Günü amellerinin kaydedildiği kitabın verilmesiyle yaptıklarının bilincine varacaktır. *Kitap ortaya konur. Suçluları, kitabın içindekilerden korkuya kapılmış görürsün. "Eyvah bize! Bu nasıl bir kitaptır ki küçük, büyük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş!" derler. Onlar bütün yaptıklarını karşılarında bulurlar. Senin Rabbin hiç*

31 Bkz. Kur'an 22:5–7.

32 Diğerlerinin yanı sıra bkz., Kur'an 17:49–51, 18:37, ve 22:5–7.

33 İslâm inancına göre ölümden sonraki sorgulama süreci, ölümlerin kabirdeki ilk gecesinde yanına gelen iki melek olan Münker ve Nekir'in sorgulanması ve onlara inançlarıyla ilgili sorular sorulmasıyla başlar. Bknz. Yusuf, "Death, Dying, and the Afterlife in the Quran," 1828–1829.

kimseye zulmetmez. (Kehf, 49)³⁴. Diğer ilgili Kur'an ayetlerinin çoğu, insan eylemlerinin bir tür büyük kaydı işlevini gören tek bir Kitap'tan bahsetmez. Bunun yerine, her kişiye son derece kişiselleştirilmiş bir kitap verilir. Bu kitap, insana içindekileri okuması (İsrâ, 14) ve böylece kendi yaptıklarına şahitlik etmesi için verilir. Saâdete erecek olanın kitabı *sağ elinden* (Hâkka, 19), lanetlenecek olanın kitabı ise *sol elinden* (Hâkka, 20) ve *arkasından* (İnşikâk, 10) verilir.

Büyük İranlı sûfî filozof Aynülkudât (ö. 525/1131), Âdiyât suresi 10. ayetindeki *kalplerdeki ortaya koyulduğu zamanın* tefsirinde, bu ayetin "eylemlerden perdenin kaldırılmasına"³⁵ işaret ettiğini açıklar. Yani kıyamet gününde, örtülen ve başkalarının görmediği amellerimiz, tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilecektir. Bu nedenle, Kıyamet Günü, Kur'an'da, *hiçbir sırrınızın gizli kalmayacağı* bir gün olarak da anılır (Hâkka,18). *Hatta, mazeretlerini ortaya koysa da, o gün insan kendi aleyhine şahittir.* (Kıyâmet, 14-15). Savunmak için ileri süreceği mazeretler, derisi ve uzuvları tarafından olmak üzere kendi yetilerinin tanıklığıyla çürütülür: *İşlemiş oldukları günah-tan dolayı dillerinin, ellerinin ve ayaklarının kendi aleyhlerine şahitlik edecekleri günde onlara çok büyük bir azap vardır.* (Nur, 24)³⁶. Söylemeye gerek yok ki, insanın kendi uzuvlarının Kıyamet günü aleyhine şahitlik etmesi ile ilgili Kur'an öğretisi ile Kıyamet Saati'nin başlangıcında yukarıda bahsedilen yeryüzünün

34 Bkz. Kur'an 83:9.

35 'Ayn al-Qudât, *Tamhîdât*, ed. 'Afif 'Usayrân (Tehran: Intishârât-i Manûchihri, 1994), 326, § 427. Tercüme Rustom'dan alınmıştır, *Inrushes of the Heart: The Sufi Philosophy of 'Ayn al-Qudât* (Albany: SUNY Press, 2023), Bölüm 5.

36 Bkz. Kur'an 17:36, 36:65, ve 41:20–22.

onun eylemlerine şahitlik etmesi arasında ilginç bir paralellik vardır.

Özellikle lanetliler için, uzuvlarının onlara karşı tanıklığı daha da büyük bir anlam kazanır. Bunun nedeni, Kıyamet Günü'nde ağızlarının mühürlenmesidir (Zümer, 65)³⁷ ve böylece kendilerini temize çıkarmak için bir savunma yapamayacaklardır. O gün bütün insanlar *Rahmân'ın huzurunda boyun eğecek* ve sadece *fısıltı* işitilebilecektir (Tâhâ, 108), mahkûm edilecek kişi o kadar dilsiz tutulacaktır ki, kendi eylemlerinin aktif etkileri karşısında pasif bir şahit konumuna getirilecektir. Bu da ağzının kapanması ve konuşmanın yeryüzünde yaşarken yanlış eylemlerini gerçekleştirdiği uzuvlarına aktarılmasıyla sembolize edilecektir. *Allah da onunla konuşmaz* (Bakara, 174). Bu nedenle, lanetliler için sessiz muamele ve pişmanlıktan başka bir şey olmayacaktır.

Lanetlenmişlerin ahiretteki dilsizliklerinin bir tamamlayıcısı da, onların dünya hayatlarındaki körlüklerinin bir aynası olan körlükleridir: *Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.* (İsra, 72). Başka bir açıdan, lanetlenen kişi şimdi artık olayların gerçeklerini tüm keskinliğiyle görebilecektir (Kâf, 22). Bu tür varoluşsal şahitlik, Kıyamet Günü herkes için geçerli olacak genel bir duyum türünün doğal bir sonucudur. Herkes önlerinde kendi amellerinin tartılarda (*mawâzîn*) ölçülen eskatolojik ağırlığını görecektir ve hissedecektir: *Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükafatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir* (Zilzâl, 7-8); *O gün amellerin tartılması da haktır. Kimlerin sevabı ağır basarsa işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Ama kim-*

37 Bkz. Kur'an 27:85 ve 41:21–22.

lerin sevabı da hafif gelirse işte onlar âyetlerimize haksızlık etmiş olmaları sebebiyle kendilerini ziyan sokanlardır (Araf, 8-9).³⁸

İkametgâh

Nesnel gerçekler ve tüm insanlar için nihai ikametgâhlar olarak tasvir edilen ölümden sonraki saadet ve lanetlenme halleri hakkında Kur'an-ı Kerim'de söylenen pek çok şey vardır. Saadet yeri genellikle Bahçe, yani Cennet Bahçeleri veya daha deyimsel olarak "Cennet" olarak anılır. Tersine, lanetlenme yeri Ateş (*al-nâr*) veya "Cehennem"dir.³⁹ Cennet ehli, *Orada ne boş bir söz, ne de günaha sokan bir şey işitirler. Sadece "selâm! selâm!" sözünü işitirler* (Vâkı'a, 25-26). Onlar sonsuza kadar Cennette kalacaklar ve asla üzüntü, keder veya kayıp yaşamayacaklardır. *Muhakkak ki Rableri katında selâm yurdu (cennet) onlarındır. Allah, yapmakta oldukları şeylerden dolayı onların dostudur* (En'âm, 127). Cehennem ehli ise fiilen ölmedikleri halde her yönden ölümü yaşayacaklardır (İbrahim, 17). Derileri yanıp döküldükçe, yenilenecektir (Nisa, 56). Ateş (Hac, 4) olarak nitelendirilen ve *insanlar ve taşlarla* tutuşturulan (Tahrîm, 6) Cehennem'den (Hac, 22) çıkmaları artık mümkün olmayacaktır.

Kur'an-ı Kerim'in Cennet'teki meskenin güzelliğini ve Cehennem'deki korkunç hali tasvir etme şekillerinden biri de diptik kullanmaktır. Bu, bir varlığı diğeriyle yan yana

getirmek için kullanılan edebi bir tekniktir, böylece birbirleriyle olan keskin zıtlıkları daha rahat görülür.⁴⁰ Kur'an'daki bu zıtlıklar, Cennet ve Cehennem kapılarında başlar. Cehenneme sürülenler kınama, rezillik ve ümitsizlikle karşılaşırken, Cennete girenler melekler tarafından sıcak selâm ve tebriklerle karşılaşır (Zümer, 71-73)⁴¹. Cehennemdekiler kendi yerlerine vardıklarında *ateşten elbiseler* giyecekler, cennettekiler ise *altın ve inci bileziklerle ve ipekli giysilerle* süsleneceklerdir (Hac, 19-23). Ayrıca onlar her türlü lezzetli yemekle beslenirken Cehennemdekilere tam zıddı vardır (Muhammed, 15). Her iki yurdun eskatolojik topografyası ile ilgili olarak, Cennet, altlarından ırmaklar akan yemyeşil bahçelerle doluyken (Âl-i İmran, 15), Cehennem ise *ilıklere işleyen bir ateş, kaynar su ve zifiri bir gölge* içerecektir (Vâkı'a, 42-43). Son olarak Cennette, onların saklı inciler gibi, *iri gözlü huriler* şeklinde arkadaşları olacaktır (Vâkı'a, 22-23), ayrıca onlar, peygamberler ve salihlerle birlikte olacaklardır (En'am, 69). Cehennemdekiler, Cehenneme düşmelerine sebep olmakla birbirlerini suçlayan *cin ve insan toplulukları* halinde olacaklardır (Araf, 38-39).

Fatiha Suresi 6. ayet, Meryem Suresi 71. ayet, ve Yâsîn Suresi 66. ayette işaret edildiğine inanılan ve hadis literatüründe de daha ay-

38 Bkz. Kur'an 21:47, 23:102-103, ve 101:7-9.

39 Kur'an'ın Cennet ve Cehennem için kullandığı çeşitli isimlerle ilgili tartışmalar sırasıyla; Muhammad Abdel Haleem, "Quranic Paradise: How to Get to Paradise and What to Expect There", Günther and Lawson, ve Mauder (eds.), *Roads to Paradise*, 1:55-57 ve Yusuf, "Death, Dying, and the Afterlife in the Quran," 1848 de bulunabilir.

40 Kur'an'ın diptik kullanımı için Neal Robinson'daki tartışmaya bkz. *Discovering the Qur'an: A Contemporary Approach to a Veiled Text* (Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2003), 105-106.

41 Kâfirlerin dünyevî hayatlarında kendilerine gelen hidayet mesajlarını reddetmelerinin ve bunun sonucunda âhirette lanetlenmelerinin burada anlatılması, Robinson'ın Kur'an'ın eskatolojik "geriye dönüş" ayeti olarak bahsettiği şeye güzel bir örnektir. Bkz. Robinson, *Discovering the Qur'an*, 106.

rıntılı olarak tartışılan önemli bir Müslüman eskatolojik doktrinine göre, Kıyamet gününde Cennet ve Cehennem olarak ayrılmadan önce insanların üzerinden geçmesi gereken bir köprü (sırat) olacaktır.⁴² Zerdüş eskatolojisindeki⁴³ *Cinwad Puhl* yada “Koleksiyoncunun Köprüsü” tasvirlerine oldukça benzeyen bu köprü, “kıl kadar ince ve kılıç kadar keskin” olarak tanımlanır. Sadece salihler Köprü’den geçip Cennet’e girebilecek, kötüler ise bunu yapamayacak ve bu nedenle Cehenneme düşeceklerdir. Yukarıda bahsedilen Terazi ile Köprü arasındaki zıtlığa dikkat etmek de önemlidir: Terazinin üzerindeki ağırlık, çok sayıda iyi amel ve dolayısıyla kurtuluşu sembolize ederken, Köprü üzerindeki ağırlık veya çok sayıda kötülük, kişiyi ağırlaştırarak düşmesine neden olur. Terazi ve Köprü’nün bu zıt ama hiçbir şekilde çelişkili olmayan işlevlerine rağmen, İslâmî geleneğin Köprü’deki imtihanı her bireyin yeryüzünde kaldığı süre boyunca geliştirdiği kişilik türünün bir doruk noktası olarak görüldüğü açıktır.

Kur’an’daki diğer eskatolojik veriler gibi⁴⁴ pek çok Müslüman âlim de Köprü’yü çeşitli şekil-

42 Bkz. Günther, “Eschatology and the Qur’an” and Yusuf, “Death, Dying, and the Afterlife in the Quran,” 1844. Kur’an’daki sırat teriminin derin bir tartışması için Walid Saleh’in “The Etymological Fallacy and Qur’anic Studies: Muhammad, Paradise, and Late Antiquity,” in *The Qur’an in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur’anic Milieu*, eds. Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, and Michael Marx (Leiden: Brill, 2011), 665–670.

43 Bkz. Ahmad Tafazzoli, “Çinwad Puhl,” in *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 1982–).

44 Helmut Gätje’de öbür dünyayla ilgili Kur’an ayetlerinin çeşitli İslâmî yorumları bulunabilir, *The Qur’an and Its Exegesis: Selected Texts with Classical and Modern Muslim Interpretations*, trans. ve ed. Alford Welch (Oxford: Oneworld,

lerde yorumlamıştır. Özellikle İslâmî bilgiler için, bireysel insan ruhunun ahiret hayatındaki esas durumunun duyusal bir tezahüründen başka bir şey olarak görülmez. Etkili filozof Molla Sadrâ’nın (ö. 1050/1640) açıkladığı gibi, Kıyamet Günü Köprü şöyle olacaktır:

Başlangıcı [buradan] ve sonu Cennet’in kapısında olmak üzere Cehennemin üzerinde uzanan bir duyu köprüsü (*jisr mahsûs*) gibi senin için uzandı. Kim buna şahit olursa, bu köprü’nün bu dünyadaki kendi tasarımı ve inşası olduğunu bilecektir. Bu köprü insanın kendi cehenneminin üzerinde, kendi tabiatının ateşindedir ve bu ateş, içinde onun hakikatinin gölgesini barındırır.⁴⁵

Eskatolojik meselelere bu tür bir yaklaşımın doğal sonucu, ahirette olacakların hepsinin insan ruhunda zaten yapılandırılmış olmasıdır. Dolayısıyla Kıyamet Günü, kişinin en derin benliğindeki hallerin açılımıdır. Negatif, karanlık ve dolayısıyla “ateşli” ruhlar Cehenneme, pozitif, nurlu ve dolayısıyla bahçe gibi güzel kokulu ruhlar Cennete aittir. Meşhur şair Senaî (ö. 525/1131) modern öncesi İslâm entelektüel kültüründe çok yaygın olan bu bakış açısını etkili bir şekilde açıklar:

1996), 172–186. İslâm düşüncesinde eskatoloji üzerine çok sayıda güzel, yeni çalışma vardır. bknz. özellikle Chittick, *In Search of the Lost Heart*, 233–257; iki ciltlik Günther, Lawson, ve Mauder, eds. *Roads to Paradise*; Lange, *Paradise and Hell in Islamic Traditions*, 165–278.

45 Mullâ Şadrâ, *Tafsîr al-Qur’ân al-karîm*, ed. Muḥammad Khwâjâwî (Qum: Intishârât-i Bîdâr, 1987–1990), 1:122. Tercüme Rustom’dan alınmıştır. *The Triumph of Mercy: Philosophy and Scripture in Mullâ Şadrâ* (Albany: SUNY Press, 2012), 102. *Triumph of Mercy*’de kaydedilen önermelerin aksine s. 102 ve 203, n. 10, bu bölüm İbn ‘Arabî’den çalışılmıştır, *al-Futûḥât al-makkiyya* (Beirut: Dâr Şâdir, 1968), 3:32.

Gözlerinden algı perdesini
kaldırdıklarında,
Eğer kâfir olursan cehennemi, mümin
olursan cenneti bulursun.
Cennet ve Cehennem kendi içinizedir:
İçinize bakın!
Ciğerindeki ocakları, kalbindeki
Bahçeleri gör.⁴⁶

Bir adım daha ilerisi, kişinin sadece kendi içindeki Cennet ve Cehennem hallerini görmek değil, Allah'a olan yakınlığı veya uzaklığı sayesinde Cennet ve Cehennem hallerine şahitlik etmesi olacaktır. Bu, İslâmî gelenek içindeki birçok yazarın neden Tanrı'ya tanıklık etmenin yüce armağanını Cennet sevinciyle özdeşleştirdiğini açıklar. Kur'an, genellikle Müslümanlar tarafından öbür dünyada gerçek bir olasılık olduğuna inanılan bu Kutsal Görüşe atıfta bulunurken⁴⁷, pek çok yazar bu görüşü burada ve şimdi olarak da geliştirmeye çalışmıştır. Bu nedenle, Tanrı'yı her iki dünyada görebilmeyi Cennet'in kendisiyle ve her iki dünyada da Tanrı'dan uzaklığı Cehennem'in kendisi ile özdeşleştirirler. Aynülkudât'ın dediği gibi, "Dostları O'nu gördüklerinde cennettedirler. Ama onsuz olduklarında cehennemdedirler."⁴⁸

Kapanış

Odağımızı, Kur'an'ın eskatolojik altyapısının şimdiye kadar bilimsel olarak çok az ilgi gör-

46 Sanā'ī, *Dīwān*, ed. Mudarris Raḍawī (Tehran: Ibn Sīnā, 1962), 708. Tercüme küçük değişikliklerle Chittick'ten alınmıştır. *In Search of the Lost Heart*, 249.

47 Bkz. Lombard tefsiri Q 75:22–23 in Nasr et al. (eds.), *Study Quran*.

48 'Ayn al-Quḍāt, *Tamhīdāt*, 291, § 381. Tercüme Rustom'dan alınmıştır, *Inrushes of the Heart*, Bölüm 6.

müş olan bir yönüne, yani Tepeler'e (*al-a'rāf*)⁴⁹ kaydıralım. Arafat tepesine atıfta bulunulması Kur'an'da adını buradan alan Araf Suresi'nde iki kez geçer (Araf, 46-49). Arafat Tepesi'nin Cennet ve Cehennem arasındaki yükseltilmiş bir bariyerde yer alan ve bazılarınun bahsi geçen Köprü ile ilişkilendirdiği bir ara alana atıfta bulunduğu inanılır.⁵⁰ Bazı sûfi Kur'an yorumcuları, Arafat ehlini Allah hakkındaki bilgilerinin erdemi, salih amelleri ve eşyanın tabiatına dair derin anlayışları nedeniyle yüksek bir mânevî mertebeye sahip olarak görmüşlerdir.⁵¹ Bununla birlikte, klasik Kur'an müfessirlerinin çoğuna göre, Arafat ehli ne tartırlarındaki iyilikler Cennete layık olacak kadar ağır, ne de kötülükleri Cehenneme indirecek kadar ağır gelen kimselerdir. Bilâkis onların Tartırları eşit miktarda salih amelleri ve kötülükleri ile kafa kafayadır.⁵²

49 Bazı istisnalar William Brinner, "People of the Heights," in *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane McAuliffe (Leiden: Brill, 2001–2006); Lange, *Paradise and Hell in Islamic Traditions*, 59–60; Rudi Paret, *Der Koran: Kommentar und Konkordanz* (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1977), 160. Arafat tepesi hakkındaki en kapsamlı tartışmalar, Dakake'nin Kur'an 7:47 hakkındaki yorumundadır. Nasr et al. (eds.), *Study Quran* ve yayınlanmamış makalesi, "Cyclical and Linear Conceptions of History in the Qur'an."

50 Arafat tepesi ile ilgili çeşitli görüşlerin bir örneği, Dakake'nin Nasr ve diğerlerinin Kur'an 7:47 hakkındaki yorumunda bulunabilir. (ed.) *Study Quran*. Cf. Lange, *Paradise and Hell in Islamic Traditions*, 59–60.

51 Bkz. Nasr et al. (editörler), Dakake'nin Kur'an 7:47 üzerine olan yorumu, *Study Quran*. Brinner'deki gözlemler, "People of the Heights."

52 Bu noktalar, Dakake'nin şu konudaki yorumunda tartışılmıştır: Kur'an 7:47 Nasr ve ark. (eds.), *Study Quran*. Bknz. Lange, *Paradise and Hell in Islamic Traditions*, 59.

İslâmî eskatolojide sadece Cennet ve Cehennem ebedî olarak tanımlandığından, Arafat Tepesi'nin ebedî olduğuna inanılmamaktadır. Bu görüşün çıkarımlarından biri, Arafat'takilerin orada yalnızca sınırlı bir süre kalacakları ve bir süre sonunda Cennete girecekleridir.⁵³ Arafat'ı Katolik teolojisinin Araf'ına benzetmek çekici gelebilir⁵⁴ ama Arafat genellikle insanların cennete girecek kadar temizlenene kadar günahlarından arındıkları bir yer olarak görülmez. Yine de Araf'ın "arındırıcı bir ateş" (*purgatorius ignis*)⁵⁵ içerdiğine dair Katolik nosyonu, Cehennem ateşinin kendisinin arındırıcı özelliklere sahip olduğu ve böylelikle Cehenneme kapılanların, ruhları yeterince temizlendikten sonra Cennete girebildiklerini söyleyen İslâmî metinlerle belirli bir benzetme bulmaktadır.⁵⁶

Cehennemin kişinin kötü hallerinden arınması için gitmesi gereken bir yer olduğu fikri, Cehennemin kendisinin ve/veya Cehennemdeki ıstırapın ebedî olmadığını savunan İslâmî düşünce metinlerinde daha geniş bir teolojik perspektif tarafından bildirilir. İslâm'ın önde gelen entelektüel şahsiyetlerinden bazıları bu noktanın lehinde tartışmak için çeşitli argümanlar ileri sürmüştür.⁵⁷ Ne

de olsa Kur'an, cehennem azabı için kesin bir ebediyetten bahsetmemesine rağmen cehennemde ebedî bir ikametden bahseder ancak bu aynı şey değildir.⁵⁸

Çok sayıda Müslüman filozofu, ilâhiyatçı ve mutasavvıfı Cehennemdeki azabın ebedî olamayacağı görüşüne götüren temel düşünce, Allah'ın rahmetinin (*rahma*) her yeri kaplayan doğasına dair temel İslâmî inançtır. Yani, eğer Allah, Kur'an ve hadislerde defalarca belirtildiği gibi çok merhametli ise, o zaman insanların -kapsam ve sonuç bakımından sınırlı- olumsuz davranışlarının ceza ve misilleme açısından uygun olarak hesaba katıldığı bir zaman gelmez mi?⁵⁹ İbn Sînâ bu noktayı göz önünde bulundurarak ve oldukça vurgulayarak şöyle buyurur: "Kurtuluşun belirli sayıda insanla sınırlı olduğunu ileri sürerek onu cahilden ve günahkârdan sonsuza dek uzaklaştıranlara meyletmeyin. Allah'ın rahmeti çok geniştir!"⁶⁰

Ünlü Endülüslü sûfî metafizikçi İbn Arabî (ö. 638/1240), Tanrı'nın her şeyi kapsayan rahmetinin neden tüm insanların nihâî kurtuluşunu gerektirdiğini anlatmak için daha da ileri gider. İbn Arabî, mantık açısından, Allah'ın kullarının yanlışlarından etkilen-

53 Bkz. Dakake tefsiri Kur'an 7:47, Nasr ve diğerleri (eds.), *The Study Quran*.

54 Araf'ın Katolik anlayışı için danışılabilir: Alister McGrath *Christian Theology: An Introduction* (Hoboken: Wiley, 2016), 441–442.

55 McGrath, *Christian Theology*, 442.

56 Bkz. Mohammad Hassan Khalil, *Islam and the Fate of Others: The Salvation Question* (New York: Oxford University Press, 2012), bölümler 1 ve 3; Rustom, *Triumph of Mercy*, 92.

57 Ortaçağ ve modern İslâm düşüncesinde bu soruyu çevreleyen çeşitli görüşlerin çok yararlı bir incelemesi için bkz. Khalil, *Islam and the Fate of Others*. Erken İslâm düşüncesinde Cehennemin

sonlu doğasına ilişkin farklı konumların bir tartışması Feras Hamza'da bulunabilir., "Temporary Hellfire Punishment and the Making of Sunni Orthodoxy," in Günther and Lawson, ve Mauder (eds.), *Roads to Paradise*, 1:371–406.

58 İlgili Kur'an ayetlerinin bir analizi için bkz. Rustom, *Triumph of Mercy*, 109ff.

59 Cehennemde sonsuz ıstırap fikrine karşı (kutsal metinlere ve akla dayanan) bir dizi argüman için bkz. Rustom, *The Triumph of Mercy*, chapters 6–7.

60 İbn Sînâ in Fakhr al-Dîn al-Râzî and Naşîr al-Dîn Tûsî, *Sharḥay al-Ishārāt* (Qum: Maktabat Āyat Allāh al-'Uzmā al-Mar'ashī al-Najafī, 1983), 2:83.

▲
Celî divani hat ile levhaya nakşedilen sözler Hz. İbrahim ile iki büyük melek arasında geçen bir olaya ait konuşmaları yansıtmaktadır. (bkz. s. 131)

mediği gibi onların iyiliklerinden de fayda görmediğini savunur. Dolayısıyla, Allah ile O'nun yarattıkları arasında, Kendisine itaat etmeyenlerin sonsuza kadar Cehennem'de acı çekmelerini gerektirecek "kişisel" bir durum yoktur. Kitaba bakıldığında Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşattığı söylenir (Araf, 156)⁶¹ ve bu aynı zamanda Cehennem ve cehennemdekileri de içine almalıdır.⁶² Bu noktalar, İbn Arabî'nin oldukça doğal olarak şu sonucu çıkarmasına izin verir: "Tanrı kendisi hakkında 'Merhametlilerin en merhametlisi'

olduğunu söylemiştir (Yusuf, 56). O halde O, bu her şeyi kapsayan rahmet sıfatına sahipken, Cehennemdekiler için nasıl ebedî bir azap olabilir? Allah ondan daha cömerttir."⁶³

61 Bkz. Q 6:12 and 54, "He has prescribed Mercy for Himself." Cf. Q 40:7. Çeşitli entellektüel görüşlere mensup bir dizi Kur'an müfessirinin Q 6:12 tefsirlerinin genişletilmiş çevirileri için bkz. Feras Hamza ve Sajjad Rizvi, Farhana Mayer ile (editörler), *An Anthology of Qur'anic Commentaries (Volume 1: On the Nature of the Divine)* (Oxford: Oxford University Press in association with The Institute of Ismaili Studies, 2008), chapter 3.

62 Bknz. Chittick, *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabî's Cosmology* (Albany: SUNY Press, 1998), 188–189.

63 İbn 'Arabî, *Futūḥāt*, 3:25. Tercüme küçük değişikliklerle Chittick' ten alınmıştır, *Self-Disclosure of God*, 188.